

تاریخچه‌ای از کوشش‌های شاخص در مسیر تهذیب املائی فارسی در فاصله شصت سال اخیر

دکتر سلیم نیساری

در پایان کتاب دستور خط فارسی نشریه سازمان انتشارات وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ ۱۳۷۴، شانزده صفحه به درج کتابنامه املائی فارسی اختصاص یافته است. این کتابنامه مشتمل است بر ذکر عنوان کتاب‌ها و مقالاتی که درباره املائی فارسی تا سال ۱۳۷۴ منتشر شده است.

در نوشته حاضر هدف این است که کوشش‌های سازمان‌های پژوهشی و علمی و آموزشی و همچنین مؤسسات انتشاراتی که نسبت به تدوین و انتشار راهنماهای شیوه املا اقدام کرده‌اند به ترتیب تاریخ مشخص گردد و از کسانی که ضمن شرکت در کنگره‌ها و سمینارها و کمیسیون‌ها و یا تألیف کتاب و نگارش مقاله، علاقه‌مندی خود را به مباحث مربوط به املائی فارسی آشکار ساخته و درباره رفع ناهمگونی‌های املائی فارسی نظریات اصلاحی پیشنهاد کرده‌اند ذکری به میان آید و فضل تقدم آنان در این مسیر یادآوری شود.

۱- چون در اساسنامه مصوب خرداد ۱۳۱۴ فرهنگستان ایران در ماده دوم ضمن توضیح وظایف فرهنگستان ردیف ۱۲، «مطالعه در اصلاح خط فارسی» عنوان شده بود، استاد فقید احمد

بهمنیار خطابه ورود به فرهنگستان را در سال ۱۳۲۲ به تشریح معایب املائی فارسی اختصاص داد. متن این خطابه مشروح و مفصل در دو شماره نامه فرهنگستان، شماره ۴ سال اول (آبان ۱۳۲۲) و شماره ۱ سال دوم (خرداد ۱۳۲۳) منتشر گردید و چند سال بعد هنگام تنظیم مقدمه لغت‌نامه دهخدا با توجه به اهمیت موضوع و با عنایت به مقام فضل و دانش استاد بهمنیار، خطابه ایشان زیر عنوان «املائی فارسی» در ردیف چند مقاله دیگر که معطوف به موضوعاتی درباره زبان و معرفی کتاب‌های لغت بود در مجلد ویژه مقدمه لغت‌نامه، درج گردید.

استاد بهمنیار ضمن اینکه تسلط کامل در زبان و ادبیات عرب داشت اعتقاد عمیق خود را در مورد لزوم رهایی خط فارسی از درگیری در قواعد عربی در آغاز خطابه خود با صراحت و با این عبارت بیان کرده است:

«دانشمندان ما ... قواعد عربی را، که تنها همان در نظرشان اهمیت علمی داشته، تا آنجا که میسر بوده است بر فارسی منطبق ساخته و زحمت وضع قواعدی که درخور فارسی باشد به خود نداده‌اند و در نتیجه سهل‌انگاری در بیان مطالب و تقلید از قواعد عربی مرتکب اشتباهاتی شده‌اند ...»^۱.

۲- از آغاز انتشار مجله سخن به مدیریت خانلری به همین دلیل که ایشان به همه جنبه‌های مربوط به زبان فارسی و به‌ویژه تدوین دستور زبان فارسی علاقه‌مند بودند طبعاً مسائل مربوط به املائی فارسی نیز از مد نظرشان دور نیفتاد.

در شماره اول سال ۵ مجله سخن (دی ماه ۱۳۳۲) توضیحی در مورد شیوه خط سخن درج گردید. در میان مقالاتی که در موضوع خط و املا در مجله سخن منتشر شده است، باید به سه مقاله نوشته خانلری زیر عنوان «خط و زبان» و «زبان و خط» و «شیوه خط فارسی» اشاره کرد.

در خرداد ۱۳۳۸ مجله سخن، اقتراح‌ی در مورد املائی فارسی مطرح کرد تا استادان زبان و ادبیات در مورد اینکه «حرف به» را چگونه باید نوشت نظر بدهند. منظور هیئت تحریریه مجله سخن این بود که اگر توافقی در مورد املائی «حرف به» حاصل شد مسائل دیگر نیز یکی بعد از دیگری در آن مجله مطرح بشود.

در اردیبهشت ۱۳۴۲ که خانلری مقام وزارت فرهنگ را به‌عهده داشت به دستور ایشان کنگره بحث در باب هدف و روش تدریس زبان فارسی تشکیل شد و یکی از کمیسیون‌های آن مربوط به «املا فارسی» بود. مباحثی که دربارهٔ املا در این کنگره مطرح شد انتشار مقالاتی از جانب صاحب‌نظران در باب املا را در پی داشت.

۳- یکی از علاقه‌مندان صاحب‌نظر در مسائل مربوط به آموزش زبان و خط و املا که از سال ۱۳۳۹ به بعد چند مقاله در مجلهٔ ایران آباد و راهنمای کتاب در مورد تهذیب املا منتشر کرد استاد پروین گنابادی است. از آثار انتشار یافتهٔ ایشان مجموعه‌ای زیر عنوان «گزینهٔ مقاله‌ها» در سال ۱۳۵۶ به‌وسیلهٔ شرکت سهامی کتاب‌های جیبی منتشر گردید. یک فصل از این کتاب مربوط است به «رسم الخط» حاوی چند مقاله و از آن جمله است «شیوهٔ نوشتن کلمه‌های مرکب».

۴- مقربی یکی از شرکت‌کنندگان فعال در کمیسیون املا (مربوط به کنگرهٔ اردیبهشت ۱۳۴۲) بود و پیش از آن تاریخ نیز مقاله‌ای در مجلهٔ سخن سال ۱۱، ش ۷ (آبان ۱۳۳۹) زیر عنوان «شیوهٔ خط فارسی» منتشر کرده بود. متعاقب تشکیل کنگرهٔ بحث در باب هدف و روش تدریس زبان فارسی اقداماتی در مورد پیشرفت نحوهٔ تدریس زبان فارسی در آموزشگاه‌ها به‌عمل آمد و املا فارسی نیز مورد نظر بود. از قرار، مقالهٔ «شیوهٔ خط فارسی» نوشتهٔ مقربی یکی از منابعی بود که به‌عنوان طرح اولیه توسط کارشناسان وزارت فرهنگ مورد بررسی قرار گرفت و پس از اصلاحات لازم برای تصویب شورای عالی فرهنگ آماده گردید.

شورای عالی فرهنگ در تاریخ ۲۹ بهمن ۱۳۴۲ «شیوهٔ خط فارسی» را به تصویب رساند و متن آن از طرف ادارهٔ کل مطالعات و برنامه‌ها چاپ و اجرای مفاد آن به همهٔ موسسات آموزشی کشور ابلاغ گردید. در این راهنمای شیوهٔ املا چند نکتهٔ اصلاحی و مثبت وجود دارد. از آن جمله، این عبارت از مبحث مربوط به «املا همزه» نقل می‌شود:

«در خط فارسی اگر از پذیرفتن شیوهٔ نوشتن برخی از کلمات همزه‌دار، چنان‌که در کتابت زبان عربی مرسوم است، ناگزیر باشیم، برخی دیگر را می‌توان به‌صورتی ساده‌تر و تحت قاعده‌ای که آموختن و نوشتن آنها برای عامهٔ فارسی‌زبانان آسان‌تر باشد، درآورد.

- کلمات خارجی مشابه با آنها را نیز، که همزه در خط فارسی برای نمایش توالی تلفظ دو مصوت در آنهاست، مطابق همان قواعد در فارسی می‌نویسیم).^۲
- ۵- یک شماره ویژه از مجله بنیاد فرهنگ زیر عنوان «دستور خط فارسی» در تیرماه ۱۳۴۲ منتشر گردید. در آغاز این مقاله چنین یادداشت شده است:
- «چون اوقات تشکیل کمیسیون املا، کافی برای بحث در کلیه مسائل مربوط نبود، اینک توضیحاتی ... به‌عنوان کلیات دستور خط فارسی و اصول و مبانی که در اصلاح و یکسان ساختن املا باید مورد توجه قرار گیرد در مجله بنیاد فرهنگ منتشر می‌گردد. تیرماه ۱۳۴۲ سلیم نیساری».
- ۶- شعار به موضوع املائی فارسی تعلق خاطر داشت و سال بعد از تشکیل کنگره بحث درباره ادبیات، مقاله‌ای نوشت زیر عنوان «بحثی درباره رسم الخط» که در شماره ۱۲ سال ۱۷ مجله یغما (اسفند ۱۳۴۳) به چاپ رسید. یک سال بعد از آن جزوه‌ای منتشر کرد به نام طرح جدید درباره رسم الخط فارسی. مقالات دیگری در سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ در مجله‌های یغما و هور به قلم شعار منتشر شده است. در سال ۱۳۶۰ شعار کتابی زیر عنوان فرهنگ املائی منتشر کرد که چاپ دوم آن در سال ۱۳۷۱ با تغییر املا و با عنوان فرهنگ املائی انتشار یافت. در سال ۱۳۷۵ کتابی زیر عنوان خط معیار منتشر ساخت. طرح شعار درباره رعایت انفصال یا جدانویسی در مورد تعدادی از کلمات مرکب اغراق‌آمیز است مانند نوشتن «این‌جا، آن‌جا، آن‌ها، پاک‌اند...».
- ۷- نخستین کنگره تحقیقات ایرانی در شهریور ماه ۱۳۴۹ توسط دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران تشکیل یافت. فهرست اسامی شرکت‌کنندگان در کنگره‌ای که در آغاز نشریه مجموعه خطابه‌های نخستین کنگره تحقیقات ایرانی درج شده، شامل ۲۲۴ نفر است. موضوع مباحث و سخنرانی‌ها در یازده شعبه بالغ بر ۱۴۹ عنوان است. در شعبه دستور زبان فارسی ۱۰ سخنرانی ایراد شد که تنها یک مورد مربوط به املاست و آن گفتاری‌ست زیر عنوان «یکسان کردن املائی فارسی» که از صفحه ۲۹۹ تا ۳۱۲ مجموعه خطابه‌ها، به نام نویسنده این گزارش چاپ شده است.

- ۸- نخستین دورهٔ جلسات سخنرانی دربارهٔ زبان فارسی از طرف وزارت فرهنگ و هنر در آبان ماه ۱۳۴۹ در ساختمان نوین موزهٔ ایران تشکیل گردید. طبق برنامه در این همایش ۳۶ سخنرانی ایراد شد که از آن جمله پنج سخنرانی مربوط به املاهای فارسی بود به این شرح:
- ناصر بقائی: دربارهٔ املاء فارسی
  - اکبر بهروز: دربارهٔ املاء فارسی
  - جعفر شعار: چند اصل برای اصلاح املاهای فارسی
  - مسعود فرزاد: بعضی اصلاحات املائی
  - سلیم نیساری: شروع هجا با مصوت در زبان فارسی و روش انعکاس آن در خط فارسی
- ۹- در خرداد ماه ۱۳۵۰ سازمان انتشارات و چاپ دانشگاه تهران جزوه‌ای زیر عنوان چند یادآوری دربارهٔ شیوهٔ نگارش به منظور ایجاد هماهنگی در رسم الخط انتشارات دانشگاه به چاپ رساند. متعاقب آن جزوهٔ دیگری زیر عنوان رسم الخط فارسی با همکاری چهار تن از استادان دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (آقایان صفا، مهدوی، مقربی، فرشیدورد) چاپ و منتشر شد.
- یک سال بعد در آبان ۱۳۵۱ گروه دیگری از استادان دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (آقایان زریاب، شاه‌حسینی، شهیدی، محقق، مهدوی، مینوی) طی جلساتی به مشورت پرداختند و جزوهٔ رسم الخط فارسی را مورد بررسی قرار دادند و ضمن تجدیدنظر در بعضی قسمت‌ها و افزودن نکات تازهٔ رساله‌ای شامل ۲۹ قاعده تنظیم کردند که زیر عنوان نکاتی که دربارهٔ رسم الخط فارسی جزو انتشارات دانشکدهٔ ادبیات چاپ و منتشر گردید. ذیل قاعدهٔ ۱۹ در این رساله املاهای کلماتی به شکل دانائی، نیکوئی، سنائی، روشنائی، دانشجوئید، آئین، پائین ... مورد تأیید قرار گرفته است.
- ۱۰- کتابی زیر عنوان اشتقاق و املا در فارسی نوشتهٔ بهین دارائی در سال ۱۳۵۰ از طرف مدرسهٔ عالی دختران چاپ و منتشر گردید. در این کتاب نکات تازه و متفاوتی نسبت به سایر راهنماهای املاهای فارسی مطرح شده که برخی از آنها جنبهٔ نوآوری افراطی دارد مانند نوشتن «مه را» به جای «مرا»: «گویند مه را چو زاد مادر ...» و نظایر آن.

در عین حال چند نکته اساسی مثبت نیز در این کتاب عرضه شده است. از آن جمله است نظریه استقلال تلفظ مصوت‌ها در زبان فارسی که می‌نویسد: «حروف آواز علاوه بر اینکه موجب حرکت و کشش حروف بی‌صدا می‌شود، خود نیز قادر است در اول کلمه یا در اول سیلاب در آید و مستقلاً تلفظ شود و به تنهایی سیلابی را تشکیل دهد...» (ص ۶۵). نکته دوم این است که می‌نویسد نظریه «همزه در فارسی همان در اول کلمه در آید...» نظر اشتباه‌آمیزی است که از مقایسه ناقص و نابجای دو زبان فارسی و عربی ناشی گشته است (ص ۶۴). نکته سوم پذیرش نظریه توالی واکه‌ها در کلمات فارسی و از آن جمله توالی دو واکه *ai* و *ui* است که املائی کلماتی مانند آئین، پائیز، دارائی، روئین، زائو بر آن اساس تأیید می‌شود.

۱۱- در آمدی بر چگونگی شیوه خط فارسی نوشته ادیب سلطانی که در سال ۱۳۵۴ از جانب مؤسسه انتشارات امیرکبیر به چاپ رسید پژوهشی است بسیار فاضلانه با سبک نگارشی توأم با اصطلاح‌ها و ترکیبات ابداعی. نویسنده در این کتاب آگاهی‌های سودمندی در مورد سابقه تاریخی تلفظ بعضی از کلمات و املائی آنها فراهم آورده و خواننده را در برابر انبوهی از معلومات و اصطلاحات برگرفته از زبان‌های سانسکریت، اوستایی، پارسی باستان، پهلوی، یونانی، عربی، فرانسه، انگلیسی و آلمانی قرار می‌دهد که در نفس خود آموزنده است. اگر در بعضی از بحث‌های مربوط به گزینش شیوه املائی خاص قاطعیتی در این کتاب ملاحظه نمی‌شود دلیل آن را نویسنده با ذهنی واقع‌گرا با این عبارت در پیشگفتار کتاب متذکر شده است:

«در هر کار پژوهشی انسان به‌راستی در مرز تاریکی و روشنایی راه می‌پوید، و این امر سبب می‌شود که هر اثر پژوهشی در گوهر خویش الزاماً کاستی‌هایی داشته باشد... این کتاب عبارت است از «گزارشی موقت از کار در جریان پیشرفت» نه یک مطالعه فرجامین...».

۱۲- تعدادی از راهنماهای شیوه خط فارسی که در فاصله ۱۳۵۶ تا ۱۳۷۴ به‌وسیله سازمان‌های آموزشی و مؤسسات نشر کتاب انتشار یافته است به شرح زیر است:

- وزارت آموزش و پرورش، دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی، شیوه خط فارسی برای کتاب‌های درسی و انتشارات آموزشی، ۱۳۵۶.

- بنگاه ترجمه و نشر کتاب، آئین‌نامه انتشاراتی، ۱۳۵۶.

- شورای کتاب کودک، راهنمای نویسنده و ویراستار، نوشته ایرج جهانشاهی، ۱۳۶۰.
- مرکز نشر دانشگاهی، شیوه‌نامه املائی فارسی، ۱۳۶۴؛ - ویرایش دوم، شیوه‌نامه، ۱۳۷۲.
- دانشنامه جهان اسلام، شیوه‌نامه دانشنامه جهان اسلام، تهیه و تنظیم احمد سمیعی گیلانی، ۱۳۷۲.
- انتشارات مدرسه، آیین نگارش خط فارسی، ۱۳۷۲.

۱۳- دستور خط فارسی- پژوهشی درباره پیوستگی خط فارسی با زبان فارسی. نوشته نیساری. نشریه سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ در ۳۳۱ صفحه همراه با کتابنامه املائی فارسی. نویسنده در مقدمه کتاب یادآور شده است که: «مباحث این کتاب که همه گوشه‌های املائی فارسی درسی را دربرمی‌گیرد علاوه بر جنبه توصیفی بیانگر جنبه‌های تحلیلی و استدلالی و انتقادی نیز است. در توضیح ارتباط عناصر خط فارسی به واج‌ها و در تنظیم قواعد مربوط به نوشتن واژه‌ها، رعایت اصل استقلال دستور خط فارسی انگیزه‌ای ایجاد کرده است که روش‌های نویی در توجیه املا پیشنهاد شود ... هدف اصلی این کتاب تدوین قواعدی بوده است که راه را به سوی منطقی ساختن و یکسان کردن املا هموار سازد».

۱۴- فرهنگستان زبان و ادب فارسی، دستور خط فارسی، چاپ اول، خرداد ۱۳۸۱. اقدامات مربوط به تدوین قواعد املائی فارسی به شرحی که در مقدمه این دفتر درج شده است از سال ۱۳۷۲ آغاز شده و پس از بررسی‌های لازم در کمیسیون مقدماتی و بازنگری در شورای فرهنگستان متن مصحح آن در جلسه مورخ ۱۳۸۰/۴/۳۰ به تصویب فرهنگستان زبان و ادب فارسی رسیده است.

در مقدمه این دفتر ذکر شده است که فرهنگستان خواسته است «تا سر حد امکان خط فارسی را قانونمند و قاعده‌پذیر سازد تا از آشفتگی و هرج و مرج جلوگیری شود». ضمناً به مواردی هم اشاره شده است که برای پرهیز از سنگینی و گرانباری مطالب از وضع قواعد برای بعضی از موارد استثنا خودداری شده و اتخاذ شیوه املا به ذوق و سلیقه نویسندگان واگذار گردیده است. البته این مطلب هم افزوده شده است که متخصصان می‌توانند در ضمن مباحث علمی خود با موشکافی برای موارد استثنا که در این دفتر طرح نشده است قواعدی وضع کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، مقدمه، ص ۱۵۶.
۲. شیوه خط فارسی، شورای عالی و فرهنگ، ۱۳۴۲، ص ۱۴.